

Academische vrijheid als positieve vrijheid: de reikwijdte van een begrip.

Symposium *Geschiedenis en actuele betekenis van de academische vrijheid*.

N.a.v. publicatie Klaas van Berkel. Rijksuniversiteit Groningen, 12 september 2014.

Judith Vega, Faculteit Wijsbegeerte RUG

Mijn dank aan de organisatoren voor de uitnodiging hier te spreken, met name aan Carmen van Bruggen en Klaas van Berkel. Mijn bijdrage komt uit een andere faculteit dan waarin de andere sprekers werken. Mijn invalshoek is dan ook een wat andere dan de historische: ik plaats het begrip academische vrijheid in een meer filosofisch kader. Maar er zal ook diverse overlap blijken met de vorige bijdragen.

In de titel van mijn lezing noem ik het begrip positieve vrijheid. Dat onderscheidt zich, u vermoedde het al, van het begrip negatieve vrijheid, een in de filosofie inmiddels klassiek onderscheid. Ik zal eerst wat meer zeggen over die twee vrijheidsbegrippen: negatieve en positieve vrijheid. Ik denk dat dit onderscheid iets kan verhelderen over onze houding tegenover academische vrijheid.

Het eerste begrip, negatieve vrijheid, formuleert een vrijheid ‘van’ inmenging: vrijheid als ‘met rust gelaten worden’ – door de staat, of andere burgers, of nog andere partijen. Het is een formele, smalle definitie. Het tweede is een inhoudelijker begrip van vrijheid: een vrijheid ‘om’, niet ‘van’, en wel ‘om’ daadwerkelijk een bepaald leven te kunnen leiden, bepaalde dingen te kunnen doen. Dat maakt het een soort vrijheid die bepaalde voorwaarden nodig heeft om daadwerkelijk vrijheid te zijn. Simpel gezegd: zonder genoeg voedsel en een dak boven je hoofd is vrijheid een leeg woord.

Intuïtief geven mensen meestal één specifieke betekenis aan vrijheid, te weten de ‘negatieve’, en toegepast op ‘academische vrijheid’ wordt dat: het recht (van de academie of individuele onderzoekers) gevrijwaard te blijven van inhoudelijke politieke bemoeienis met onderzoek en onderwijs. Het negatieve begrip formuleert de autonomie van het wetenschappelijk bedrijf tegenover ‘*the powers that be*’, de zittende politieke machten dan wel de financierders. Dat idee van academische vrijheid als negatieve vrijheid is uiteraard cruciaal en ligt ten grondslag aan het hele idee van de moderne universiteit vanaf de 19e eeuw. Maar het was ook veel eerder al aan de orde – zoals we hoorden in de vorige lezingen.

Een van de eerste rellen – misschien zelfs de eerste – in de moderne universiteit op het gebied van de scheiding van politiek en wetenschap gebeurde eind 19^e eeuw aan de Amerikaanse

Stanford universiteit. De geldschietster, de Stanford familie, ontsloeg in 1896 een medewerker die zich uiterst provocerend in politieke kwesties had uitgelaten, inclusief op grof-racistische wijze (dat laatste was overigens niet de reden voor ontslag). Universiteitscollega's schoten te hulp. De verontwaardiging gold natuurlijk de schending van het principe dat de geldschietster niet in de academische benoemingen hoort in te grijpen omdat bepaalde politieke overtuigingen van wetenschappers hem of haar onwelgevallig zijn.

Het is niet alsof we nu wel van dergelijke twisten af zijn, alsof zulke vrijheid van inmenging wel gemeengoed is geworden in de westerse universiteit. Er zijn nog regelmatig kwesties in de lijn van de negentiende-eeuwse Stanford-casus die de gemoederen beroeren. Dat geldt niet alleen voor Noord-Amerika, waar soortgelijke situaties steeds weer de pers halen. Recent in onze contreien: de ontslagen van islamoloog Tariq Ramadan 2009 aan de EUR, op grond van zijn medewerking aan de Iraanse staatstelevsie, en van de Vlaamse biologe Barbara Van Dyck aan de KU Leuven in 2011, vanwege verondersteld meewerken aan de vernieling van een proefveld genetisch gemodificeerde aardappels. Twee heel verschillende gevallen, maar beide agendeerden weer eens waar de grenzen van academische vrijheid als negatieve vrijheid moeten liggen, waar de grenzen liggen van politieke activiteiten die direct aan het eigen wetenschappelijk werk van de medewerker raken, en waar die individuele belangen de belangen van de academie als instelling raken. Voor de duidelijkheid: ik haal deze kwesties niet aan om enige partij te kiezen; ik noem ze als voorbeelden van de wijze waarop twisten rond academische vrijheid als negatieve vrijheid nog steeds voorkomen, en ze zullen ook blijven voorkomen.

De commotie die telkens ook weer ontstond geeft wel aan dat er van meet af aan een brede consensus was dat academische vrijheid de grondslag moet zijn van de moderne universiteit, in de zin van een scheiding van wetenschap en politieke of financiële macht. Zeker wat betreft de vrijwaring van politieke inmenging is het idee toch vaak dat we dat wel gehad hebben, dat westerse overheden zich niet meer bemoeien met de inhoud van het wetenschappelijk onderzoek. Dat is natuurlijk deels een mythe – in de jaren '50 intervenueerde de CIA nog onbekommerd in het Amerikaanse academisch onderzoek. Hoe dat nu is weet ik niet, maar ook los van dat type *faux pas*: het beeld is misleidend omdat het negatieve vrijheidsconcept berust op een te simpele tegenstelling van wetenschap en politiek.

Het is juist die tegenstelling waar in de 20e eeuw flink aan gemorreld is. Ze is gecompliceerd door de 'vermaatschappelijking van de academie' die in de tweede helft van de

20e eeuw definitief werd ingezet. Ik denk dat die term (minstens) twee verschillende maatschappelijke omstandigheden beschrijft. Eén was de ‘massalisering’, of democratisering, van de toegang tot de universiteit; de andere was de opschudding van de inhoud van het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek door diverse soorten maatschappelijke kritiek, op de ongelijke daadwerkelijke toegang tot studeren, op de inhoud van en keuzes binnen de wetenschap, op de hiërarchische, ondemocratische besluitvormingsstructuren, en zo meer.

Die twee maatschappelijke omstandigheden lopen parallel met twee intellectuele debatten die gevolgen hadden voor het denken over academische vrijheid: die over verschillende vrijheidsnoties (de positieve en negatieve waar ik het vanmiddag vooral over zal hebben), en die over de samenhang van kennis en macht – het ‘*power/knowledge*’ complex in de betekenis die filosoof Michel Foucault er aan gaf. In zijn werk staan macht en weten niet tegenover elkaar, ze doordringen elkaar per definitie, overal en altijd. Waarheidsvinding – de mantra van verdedigingen van academische vrijheid door de eeuwen heen – kan, in die visie, beter begrepen worden als waarheidsproductie.

Academische vrijheid als ‘negatieve vrijheid’ is allang niet meer het centrale thema in latere agenderingen van academische vrijheid. Het begrip ging, via de net genoemde omstandigheden, veel meer, en heel andere dingen betekenen.

Als antwoord op kwesties als die aan Stanford zou uiteindelijk ‘*tenure*’, de vaste aanstelling, zich (in de V.S. in 1915) als oplossing aandienen om de kwetsbaarheid van individuele medewerkers te verminderen. Academische vrijheid werd dus al vroeg lotsverbonden met arbeidsvoorwaarden, oftewel, ze werd al vroeg in ‘positieve’ zin ingevuld: academische vrijheid kan niet zonder zekere materiële condities. Maar ook *tenure* is niet het laatste woord: het is natuurlijk geen recht, maar een privilege, verstrekt binnen alle mogelijke hiërarchische verhoudingen binnen de universiteit. De zorgen om academische vrijheid vermenigvuldigen zich dan ook in diverse richtingen – ze gaan ook de interne organisatie van het academisch bedrijf betreffen.

Sterker nog, in de laatste twee decennia worden velerlei debatten over het hoger onderwijs gerelateerd aan bezorgdheid over academische vrijheid. Die laten zien dat die zorgen de andere vrijheidsoptie betreffen, de positieve vrijheid. Welke condities zijn nodig om academische vrijheid daadwerkelijk academische vrijheid te laten zijn? Zoals al eerder opgemerkt, die debatten bestaan in Noord-Amerika al sinds twee decennia. Stanley Aronowitz schreef in 2000 het boek *The Knowledge Factory. Dismantling the Corporate University*; in

2002 publiceerde Kevin McGuinness *The Concept of Academic Freedom*, een gedegen, kritische studie over de Britse situatie. Dit zijn slechts enkele voorbeelden. In Noord-Amerika is er al vanaf het eind van de 20e eeuw veel debat – academisch debat over academische vrijheid en dreigende beperkingen daarvan. In Nederland is het een stuk stiller geweest. Maar ook hier groeit de onrust.

De VAWO attendeerde al een paar jaar geleden op de mondiaal toenemende *burnout* onder wetenschappelijke staf. Hans Radder signaleerde afgelopen april in zijn afscheidsrede als hoogleraar filosofie aan de VU, getiteld *Waar toe Wetenschap?*, als drie belangrijkste kenmerken van het huidige wetenschapsbedrijf, die direct aan de waarde en legitimiteit van wetenschap raken: economisering – een voorbeeld is hoe de waardering van onderzoek afhankelijk is geworden van ‘inverdiend geld’; hiërarchisering – door hiërarchisering en centralisering van het bestuur neemt de zeggenschap op de werkvloer af; bureaucratisering – met als voorbeelden outputbeoordelingen, of de korte-adem ‘impactmeting’ via citatiescores.

Eind vorig jaar ontstond, in dezelfde geest, het inmiddels breed onderschreven ‘Platform Hervorming Nederlandse Universiteiten’ – u kent wellicht het manifest en de publicaties en acties in het kielzog daarvan, of heeft het al onderschreven, of gaat dat doen na mijn verhaal hier. Een artikel in het Leidse alumniblad, deze zomer, had als kop ‘De schaduw van de competitie’; hierin werd onder andere aangekaart hoe de NWO-beoordelingsstructuur *mainstream* onderzoek bevoordeelt, hoe Europese gelden expliciet het economisch voordeel voor Europa voorop stellen, hoe in het algemeen de externe-financieringsdrift een groeiende competitiefteer in plaats van samenwerkingssfeer bewerkstelligt. Er zijn de in diverse publicaties aan te treffen klachten over de nadelen van het najagen van ‘top’ universiteiten, ‘top’ onderzoek, ‘top’ studenten. Ten aanzien van de laatste: wat we meten is tempo van studeren, eerder dan kwaliteit van de student. Weer een ander voorbeeld: er is de discussie rond bepaalde uitgeverijpolitiek met betrekking tot tijdschriften en andere publicaties, met *open access* als mogelijk antwoord daarop. Tenslotte wil ik nog op de zorgelijke omstandigheid wijzen dat werkdruk en onderzoeksprioriteiten de medezeggenschap ondermijnen: het is steeds moeilijker stafleden te vinden die de raden willen bevolken. Allemaal zaken die de condities voor academische vrijheid betreffen.

De hedendaagse vragen en zorgen over academische vrijheid gelden dan ook vooral die vrijheid als positieve vrijheid: hoe bepalen, en bewaken, we de *voorwaarden voor* academische vrijheid?

De maatschappelijk relevante universiteit is heden ten dage de ondernemende universiteit, de *corporate university* – een term die academische vrijheid met het marktdiscours verbindt, en daarmee in feite een oxymoron is: academie en markt zijn termen die met heel verschillende talen, waarden en belangencomplexen verbonden zijn. Stellen dat ‘de tijden veranderen’ is een open deur; we hebben met financiële en economische contexten te maken. Maar juist daarom hebben we serieuze reflectie nodig op deze vorm van ‘kolonisering’ van het academische bedrijf. Te veel beleid staat in dienst van een ‘doelloze doelmatigheid’, in de zin van de rationaliteitskritiek van socioloog en sociaal-filosoof Max Weber: een efficiëntie zonder idee van waarvoor ook alweer, zonder idee van de ethische waarde die de efficiëntie eigenlijk moet dienen.

Wat we nodig hebben is een academie die de eigen taal over vrijheid weer opeist, herdenkt, uitbreidt. Op bestuursnivo, op werkvloernivo. We verliezen academische vrijheid als onze gesprekken slechts gaan over successen, de academische *highlights*, het erbij horen, bij internationalisering, bij de grote namen, als we de gevoeligheid voor wat uitgesloten wordt verliezen, als het universitaire *Strategisch plan* zich zonder tegenstribbeling overgeeft aan de taal van de ondernemende universiteit.

Natuurlijk formuleert dat *Strategisch plan* nog steeds de eis kritische studenten op te leiden, onderzoek met maatschappelijke relevantie te doen, onderzoekgestuurd onderwijs te geven. Maar als we goed lezen, is die taal zelf vooral ten dienste gaan staan van de instrumentele taal. Een kritische student is een topstudent, maatschappelijk relevant onderzoek is onderzoek dat geld in verdient via kapitaalcrachtige maatschappelijke partners, toponderzoekers en *endowed chairs* staan niet meer voor de klas maar krijgen vervangingssubsidies. We *branden* onze faculteiten met ‘grote namen’, die naar Amerikaans model het onderwijs kunnen overlaten aan anderen, of laten tot later. (Het ‘maatschappelijke relevantie’ vervangende woord ‘valorisatie’ slaat volgens de Van Dale op ‘geldwaarde’ toekennen; als Vlaamse betekenis van ‘valoriseren’ geeft de Van Dale nog ‘uitbuiten’.)

Kunnen we die stijlverschuiving niet de andere kant op volbrengen? Het strategisch plan de lof laten zingen van het gewicht van de academische vrijheid en autonomie in onderzoek en onderwijs, en vervolgens ruitelijk toegeven dat we onderdehand niet ontkomen aan de bovenuniversitair vastgestelde randvoorwaarden? Universitaire bestuurders kunnen helaas weinig anders dan daarmee werken, en dat is al lastig en moeizaam genoeg. Maar wel kunnen we iets minder lief worden voor de opgedrongen financiële wetmatigheden en blijven uitleggen dat vermaatschappelijking betekent dat we grote aantallen studenten bedienen niet

als financiële last maar als noodzaak voor de kenniseconomie, en dat vermaatschappelijking anderzijds betekent dat de universiteit door maatschappelijke kritiek een ingrijpend andere, opener, levendiger, kritischer, productievere institutie is geworden vergeleken met de traditionele universiteit. Onderwijs is meer dan een begrotingspost. Als de academie wil ‘excelleren’, laat ze haar taak dan zien in het kritisch veranderen van de spelregels, in plaats van het spel steeds ijveriger willen meespelen.

Het begrip ‘academische vrijheid’ beschermt niet een *kenniseconomie*, maar een *kenniscultuur*. Wilhelm von Humboldt onderscheidde *Bildung* van beroepsopleiding als het streven naar de ontplooiing van een volledige mens, niet een specialist. *Bildung* stelt onderwijs in dienst van humaniteit, niet van in competitie geschoold ‘leiderschap’.

Ik wil een universiteit die *Bildung* als educatieve opdracht blijft verdedigen in plaats van slechts instrumentelere waarden als leiderschapstechnieken en topdiploma’s en klaarstomen voor een ondernemingsgestuurde kenniseconomie. Ik wil een universiteit die minder enthousiast de nieuwste didactische mode omhelst omdat die studentenaantallen vergroot, die maatschappelijke relevantie als voortkomend uit intrinsieke passie en niet in termen van financiële prikkels ziet, die de noodzaak erkent zich te voegen naar economische randvoorwaarden maar tegelijkertijd haar eigen taal blijft waarderen onder de druk andere talen te omarmen.

Academische vrijheid is een grondbegrip voor de universiteit, en er is onverminderd reden tot zorgen voor het behoud ervan, en reflectie op wat ze inhoudt. Ik heb een duidelijke verschuiving geconstateerd richting het problematiseren van academische vrijheid als positieve vrijheid. Academische vrijheid betreft de voorwaarden waaronder we werken – een scala aan voorwaarden. Impliciet verwijst dit verhaal uiteraard ook naar een metakwestie: de huidige constellatie van macht en kennis, in Foucauldiaanse zin.

Ik wil eindigen met een historica aan het woord te laten, Joan Scott, hoogleraar in Princeton: ‘Academic freedom is a tense mediation of relationships, an imperfect contest about issues that can never be totally resolved. As such, it is a commitment to time and to history. (...) Academic freedom, then, is both a guarantor and an exemplification of the ethical practice that constitutes history, the relentless striving to close the distance between what is and what ought to be’.*

Ik dank u voor uw aandacht.

* Joan W. Scott, Academic Freedom as an Ethical Practice. In L. Menand (ed.), *The Future of Academic Freedom* (pp. 163-180). The University of Chicago Press, 1996.